ÎN JURUL CONCEPŢIEI HIPOCRATICE DESPRE SĂNĂTATE ŞI BOALĂ

DE

G. BRĂTESCU

Promovînd o viziune consecvent naturalistă despre esenţa sănătăţii şi a bolii, gîndirea elină a adus o contribuţie decisivă la elaborarea fundamentelor ştiinţifice ale artei medicale.

Din cele mai vechi timpuri, omul manifestase tendinţa spontană de a considera sănătatea drept starea firească a organismului, ba chiar o stare într-atît de firească, încît eforturile ,,teoretice'' pentru justificarea ei păreau să nici nu-şi mai aibă rostul. Dar cînd era vorba de fenomenele patologice, lucrurile se prezentau îndeobşte altfel: tocmai fiindcă se presupunea că ,,de la natură'' omul este perfect sănătos, apariţia suferinţelor şi a infirmităţilor trebuia cumva explicată. În cele mai multe împrejurări se impunea fără dificultate ideea că bolile sau invaliditățile se datoresc anumitor cauze fizice imediate, precum acţiunea frigului, muşcătura animalelor, rănirea în lupte etc. Foarte adesea, un atare determinism ,,mecanic'' al proceselor morbide era totuşi anevoie, dacă nu imposibil de pus în evidenţă. S-a ajuns astfel ca îmbolnăvirea să fie atribuită sistematic unor forţe supranaturale, care-şi propuneau să-l chinuiască pe om fie din perversitate, fie întru ispăşirea păcatelor lui. În lumina acestei concepţii, care a dominat aproape nestingherit în întreg Orientul antic, însăşi sănătatea trupească tindea să-şi piardă caracterul natural, înfăţişîndu-se deseori ca o ,,stare de har'', dăruită condiţionat de către divinităţile binevoitoare.

Vechii medici greci nu au arătat însă atracţie pentru un asemenea punct de vedere mitico-magic. Drept care au şi deplasat discuţia despre substratul sănătăţii şi al bolii de pe terenul religiei pe acela al filozofiei. Pentru ei, suferinţa fizică nu mai este manifestarea unei voinţe transcendente, ci doar expresia tulburării funcţiilor biologice, ca urmare a intervenţiei anumitor factori materiali.

SICI, XI, 1969, p. 57–68, Bucureşti

Se pare că Alcmeon din Crotona trebuie considerat „primul medic din istoria umanităţii occidentale care a încercat să determine esenţa sănătăţii". Teoria pe care a formulat-o în această privinţă şi-a aflat ecoul direct nu numai în scrierile hipocratice, dar şi în operele lui Platon, ale lui Aristotel, ale stoicilor şi a nenumăraţi alţi filozofi şi medici din antichitatea clasică [1].

Alcmeon socoteşte, aşa cum relatează Plutarh citat de Aetios, că „sănătatea se menţine prin egalitatea în drepturi (ἰσονομία) a calităţilor umed—uscat, rece—cald, amar—dulce şi a celorlalte; pe cînd domnia (μοναρχία) uneia dintre acestea pricinuieşte boala (H. Diels, *Doxographi graeci*, Berlin, 1879, p. 442).

Atrage atenţia faptul că termenii ἰσονομία şi μοναρχία, care desemnează egalitatea salutară dintre calităţile organice şi, respectiv, predominarea patogenică a uneia dintre calităţi, sînt de factură politică. Aceşti termeni par să arate că Alcmeon era înclinat să asimileze ordinea biologică cu cea socială, pe considerentul că echilibrului cosmic îi corespunde, în viaţa cetăţii, regimul democratic, care se dovedeşte a fi cea mai „naturală" formă de existenţă a societăţii, în timp ce tirania monarhică se prezintă ca un fenomen morbid, simptom al dereglării echilibrului social [2].

Preocuparea lui Alcmeon de a căuta sursa şi motorul proceselor biologice în interacţiunea unor cupluri de forţe diametral opuse (cald—rece, uscat—umed, dulce—amar etc.) unii o bănuiesc a fi de inspiraţie pitagoreică: învăţatul din Crotona este gînditorul care a aplicat în medicină preceptele şcolii pitagoreice noi, cea care substituise doctrinei numerelor doctrina opoziţiilor fundamentale [3]. Alţi cercetători sînt însă de părere că deprinderea de a privi fenomenele ca decurgînd din manifestarea unor perechi de forţe antagoniste era atît de înrădăcinată în gîndirea greacă, încît orice tentativă de a stabili în această direcţie priorităţi şi filiaţii este sortită eşecului [4].

Dar pe cît de controversată este problema relaţiilor lui Alcmeon cu pitagoricienii [5], pe atît de incontestabilă este înrudirea dintre concepţiile sale medico-biologice, aşa cum i le cunoaştem din semnalările doxografilor, şi cele dezvoltate în scrierile hipocratice. De altminteri, încă în cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, Christian Gottfried Grüner s-a străduit să demonstreze că admirabilul tratat hipocratic *Despre vechea medicină* se întemeiază mai cu seamă pe ideile Crotoniatului.

---

[1] W. Capelle, *Einleitung* la Hippokrates, *Fünf auserlesene Schriften*, Zürich, 1955, p. 12.

[2] Vezi şi G. Thomson, *Aeschylus and Athens*, ed. a II-a, Londra, 1946, p. 229. Adalberto Pazzini se ridică împotriva acestei interpretări a termenilor ἰσονομία şi μοναρχία utilizaţi de Alcmeon, argumentînd că „politizarea" lor se datoreşte unor comentatori care, la şase secole după celebrul crotoniat, nu s-au putut abţine de a-i „moderniza" concepţiile (*Alcmeone da Crotone*, Roma, 1963, p. 29—33).

[3] W. H. S. Jones, *Philosophy and Medicine in Ancient Greece*, Baltimore, 1946, p. 4.

[4] W. A. Heidel, *Hippocratic Medicine*, New York, 1941, p. 46.

[5] Vezi, de pildă, H. E. Sigerist, *A History of Medicine*, vol. II, New York, 1961, p. 101, şi A. Pazzini, *op. cit.*, p. 10 şi 12.

Nu putem totuși trece peste unele deosebiri importante dintre mecanismele fiziologice imaginate de Alcmeon și cele întîlnite în *Corpus Hippocraticum*. Este vorba în primul rînd de faptul că medicul filozof din Crotona nu pare să promoveze sistematic umoralismul, orientarea medico-biologică ce conferă mai tuturor scrierilor hipocratice coloratura lor doctrinară caracteristică. Într-adevăr, la Alcmeon, calitățile sau forțele (δυνάμεις) opuse, al căror echilibru condiționează starea de sănătate, nu-și au neapărat sediul în lichidele din organism. Astfel, cînd Alcmeon proclamă că sănătatea „este amestecul armonios al calităților (τὴν σύμμετρον τῶν ποιῶν κρᾶσιν)" (Diels, *op. cit.*, p. 443), el nu acordă lui κρᾶσις înțelesul precis de amestec potrivit al *umorilor*, înțeles pe care hipocraticii i l-au atribuit îndeobște. Într-adevăr, pentru aceștia caldul și recele sau umedul și uscatul constituie calități imanente ale anumitor lichide organice fundamentale, lichide care, de altfel, variază atît ca denumire, cît și ca număr în diversele scrieri din *Corpus*.

De o excepțională notorietate se bucură formula umorală cuaternară pe care se axează tratatul *Despre natura omului*, măcar că, neîndoielnic, această scriere nu-i aparține ilustrului Hipocrate al II-lea din Cos, ci probabil ginerelui său Polibos. „Corpul omului — se arată în tratatul amintit — are în el sînge, pituită, bilă galbenă și neagră; din aceasta este constituită natura corpului și aceasta dă naștere bolii și sănătății". Și autorul hipocratic adaugă: „Omul este sănătos mai cu seamă cînd aceste principii se găsesc într-un raport just de crasă, de forță și de cantitate și sînt amestecate perfect (κρήσιος καὶ δυνάμιος καὶ τοῦ πλήθεος, καὶ μάλιστα μεμιγμένα)" (4; ed. Littré, vol. VI, p. 38—40). Teoria crasei celor patru umori ca substrat al stării de sănătate a furnizat savanților posthipocratici, și îndeosebi lui Galen, principalele explicații ale fenomenelor vitale normale și patologice și s-a menținut în centrul atenției medicilor pînă tîrziu, după Renaștere [6].

S-a afirmat că doctrina umoralistă rămîne „una dintre cele mai slabe laturi ale învățăturii lui Hipocrate" [7]. Este adevărat că inconsistența funciară a celor mai multe explicații fiziologice și fiziopatologice oferite de umoralismul clasic îi apare cu evidență celui care apreciază cultura medicală a antichității de pe pozițiile științei medicale contemporane și fără a se mai preocupa să valorifice istoric fondul pozitiv al vechilor sisteme.

Dar cum am putea uita că, în ciuda laturilor sale fantaste, umoralismul hipocratic a servit în mod efectiv drept suport al concepției științi-

---

[6] Reflexe ale acestei teorii pot fi recunoscute pînă și într-o scriere ca „romanul" apologetic *Varlaam și Ioasaf*, tradus la mijlocul secolului al XVII-lea de către Udriște Năsturel, unde se vorbește despre „cele patru capete ale aspidei", care „semnează tocmirea celor patru stihii înșelătoare și nestătătoare ale trupului omului, care temeie, fiind purtate fără de tocmeală și turburîndu-se, se dezleagă tocmirea trupului și se strică" (*Viața sfinților Varlaam și Ioasaf*, București, 1904, p. 119). E drept că aici se pomenește numai de „stihii" și de „temeiuri", deci de elemente, iar nu de umori, însă alura „hipocratică" a acestui text nu poate fi tăgăduită.

[7] T. M. Iurinov, *Гиппократ*, în Труды Казанского гос. мед. института, I (1944), p. 56.

fice despre sănătate ca expresie a echilibrului elementelor constitutive ale organismului? Sănătatea apărea astfel ca o rezultantă dinamică a procesului complex de permanentă adaptare la solicitările şi înrîuririle mediului ambiant. Căci, pe măsură ce condiţiile de mediu schimbate determină anumite modificări de ordin cantitativ sau calitativ ale uneia sau alteia dintre umori, modificarea adecvată a umorilor antagoniste asigură menţinerea echilibrului organic. Fenomenele patologice vor surveni doar atunci cînd dominaţia unei ,,umori pecante'' este atît de categorică, încît salvgardarea echilibrului se dovedeşte cu neputinţă.

Unul dintre cele mai pozitive aspecte ale acestei scheme patogenice a fost desfiinţarea prăpastiei fictive dintre starea de sănătate şi cea de boală, prăpastie a cărei existenţă era recunoscută explicit sau măcar implicit în cadrul cercurilor mai vechi de civilizaţie, unde sănătatea este considerată, de regulă, ca intrînd în ordinea ,,naturală'' a lucrurilor, în timp ce boala s-ar datora intervenţiei demonilor sau a zeilor. Medicii greci au profesat cu consecvenţă ideea că fenomenele morbide nu sînt decît manifestări particulare ale funcţionalităţii legice unitare a organismului. Boala este provocată de diverşi factori externi sau interni, precum cei climatico-meteorologici, cei alimentari, cei ,,temperamentalo''-constituţionali etc., capabili să compromită la un moment dat echilibrul umoral. Îndată după aceea intră însă în joc tendinţa spontană a organismului de recuperare a stării de echilibru (tendinţă pe care autorii de limbă latină o vor boteza *uis medicatrix naturae*). Medicul poate contribui efectiv la redobîndirea acestui echilibru prin măsuri terapeutice de ordin dietetic şi medicamentos, capabile să influenţeze interrelaţia umorilor.

Iată dar că, pentru hipocratici, bolnavul încetează să fie un damnat sau un impur, care trebuie supus mai degrabă ritualurilor magice, ci se prezintă ca un individ a cărui vitalitate este diminuată drept urmare a intervenţiei unor factori fizici perfect cognoscibili şi, în bună măsură, controlabili de către omul de meşteşug. Această excludere categorică a infiltraţiilor magico-religioase din sfera preocupărilor medicale a garantat progresele artei vindecării, care va izbuti peste secole să devină o veritabilă ştiinţă. Premisele acestui proces istoric le-au făurit aşadar medicii filozofi elini, cei care au demonstrat pentru întîia dată că trecerile de la sănătate la boală şi de la boală la sănătate se realizează invariabil într-un cadru strict natural, fără intervenţia anumitor agenţi spirituali insesizabili. Autorul tratatului hipocratic *Despre boala sfîntă* a combătut cu pasiune prejudecata că epilepsia sau oricare altă afecţiune ar putea avea un caracter supranatural (1; Littré VI, 352). Aceeaşi atitudine a adoptat-o autorul scrierii *Despre aer*, *ape şi locuri*, în legătură cu presupusa patogenie divină a ,,efeminării'' care se constata la unii nobili sciţi (22; Littré II, 76–78).

Pe de altă parte, umoralismul hipocratic anticipează metodologia medico-biologică actuală şi prin aceea că în doctrina lui se întrevăd anumite ,,elemente de gîndire cantitativă: de *proporţia* umorilor fundamen-

tale depinde *calitatea* organismului"[8], calitate exteriorizată fie prin deosebirile temperamentale, fie prin stabilitatea sau labilitatea stării de sănătate. Desigur că determinările cantitative nu aveau pentru vechii hipocratişti decît un caracter, am zice, „global", cu totul aproximativ şi cel mai adesea speculativ. Medicul antic nu era capabil, şi deci nu se simţea îndemnat, să efectueze măsurători concrete asupra celor mai importante procese vitale. Autorul tratatului hipocratic *Vechea medicină* admitea că este util ca vindecătorul „să-şi facă o măsură (μέτρον)", dar remarca totodată că această măsură „nu se află nici în vreo greutate şi nici în vreun număr la care să-ţi poţi raporta şi prin care să-ţi poţi verifica aprecierile, întrucît ea sălăşluieşte numai în senzaţia corpului" (9; Littré I, 588–590). Pe bună dreptate constată Heidel despre medicii hipocratici că, „din lipsa majorităţii mijloacelor noastre de diagnostic fizic, criteriul sănătăţii era reprezentat pentru ei, în chip firesc, de aspectul general al corpului"[9]; dar, în pofida acestui caracter eminamente „senzualist" al investigaţiei clinice practicate în Grecia antică, umoralismul promovat de hipocratişti a deschis perspectiva cuantificării fenomenelor biologice, ceea ce a favorizat elaborarea unor criterii mai sigure pentru determinarea stării de sănătate şi precizarea momentului de apariţie a manifestărilor patologice.

În *Corpus Hippocraticum* nu întîlnim totuşi, la explicarea sănătăţii şi a bolii, doar scheme bazate pe simetria forţelor sau a calităţilor antagoniste. Măcar că tratatul *Despre natura omului* se deschide cu o adevărată filipică împotriva filozofilor şi medicilor care consideră că universul, în întregime, şi organismul uman, în particular, ar fi constituite dintr-un singur element primordial (1–2; Littré VI, 32–36), scrierea hipocratică *Despre vînturi* nu reprezintă altceva decît o pledoarie, de tip sofist, în favoarea tezei că aerul (ἀήρ), sub diferitele sale înfăţişări, este substratul fenomenelor cosmice şi al celor biologice, bolile datorindu-se şi ele mai cu seamă devierii sau frînării circulaţiei prin corp a aerului. Ecouri ale doctrinelor care proclamă rolul privilegiat pe care aerul sau varianta vitală a acestuia, πνεῦμα, îl joacă în lumea fizică şi biologică răzbat şi în alte opere hipocratice, dar mai pretutindeni explicaţiile pneumatiste sînt subordonate viziunii predominant umoraliste[10].

Un interes deosebit capătă în lumina consideraţiilor de mai sus cel de-al treilea paragraf din prima carte a *Aforismelor* (Littré IV,458–460), în care par să se desluşească elementele unei destul de curioase concepţii despre „sănătatea excesivă". Iată textul original, cu traducerea lui C. Săndulescu:

'Εν τοῖσι γυμναστικοῖσιν αἱ ἐπ' ἄκρον εὐεξίαι σφαλεραί, ἢ ἐν τῷ ἐσχάτῳ ἔωσιν· οὐ γὰρ δύνανται μένειν ἐν τῷ αὐτέῳ, οὐδὲ ἀτρεμέειν· ἐπεὶ δὲ οὐκ ἀτρεμέουσιν, οὐδ' ἔτι δύνανται ἐπὶ τὸ βέλτιον ἐπιδιδόναι, λείπεται ἐπὶ τὸ χεῖρον·

---

[8] V. Săhleanu, *Chimia, fizica şi matematica vieţii*, Bucureşti, 1965, p. 9.

[9] W. A. Heidel, *op. cit.*, p. 120.

[10] În legătură cu noţiunea hipocratică de sănătate, vezi şi subcapitolul pe care i-l consacră J. Schumacher în cartea sa *Antike Medizin*, ed. II, Berlin, 1963, p 198–202.

τουτέων οὖν ἕνεκεν τὴν εὐεξίην λύειν ξυμφέρει μὴ βραδέως, ἵνα πάλιν ἀρχὴν ἀναθρέψιος λαμβάνῃ τὸ σῶμα· μηδὲ τὰς ξυμπτωσίας ἐς τὸ ἔσχατον ἄγειν, σφαλερὸν γάρ, ἀλλ' ὁκοίη ἂν ἡ φύσις ᾖ τοῦ μέλλοντος ὑπομένειν, ἐς τοῦτο ἄγειν. Ὡσαύτως δὲ καὶ αἱ κενώσεις, αἱ ἐς τὸ ἔσχατον ἄγουσαι, σφαλεραί· καὶ πάλιν αἱ ἀναθρέψεις, αἱ ἐν τῷ ἐσχάτῳ ἐοῦσαι, σφαλεραί.

,,Starea de sănătate prea bună ajunsă la extrem este primejdioasă pentru atleţi, pentru că ei nu pot rămîne în starea aceasta fără clintire. Dacă rămîn pe loc, nu pot păşi spre mai bine, ci ajung într-o stare mai puţin bună. De aceea este util să se înlăture fără întîrziere starea extremă de bine, pentru ca trupul să înceapă a se remonta. Nu trebuie să se exagereze nici şocurile puternice, fiind tot atît de primejdios, ci trebuie să se acţioneze în sensul pe care îl îngăduie constituţia celui în cauză. Evacuările duse la extrem sînt la fel de periculoase ca şi remontarea exagerată''[11].

Mai întîi, la cine se referă scriitorul hipocratic cînd îi menţionează pe γυμναστικοί? Avem, de altminteri, impresia că precizarea acestui termen ar putea contribui, într-o măsură, la elucidarea fondului medico-filozofic al atît de controversatului aforism de care ne ocupăm.

Richard Koch se întreabă dacă autorul antic îi viza aici nu numai pe atleţii profesionişti, dar şi pe ,,laicii'' care se ocupau sistematic cu exerciţiile fizice, deprindere încă destul de răspîndită în Grecia la epoca aceea. Comentatorul german tinde să dea preferinţă celei de-a doua eventualităţi, drept care îl traduce pe γυμναστικοί prin *Leibesübungen*[12]. În schimb, Littré, asemenea altor exegeţi şi tălmăcitori mai vechi şi mai noi, îi are în vedere doar pe atleţii propriu-zişi (ἀθληταί), bărbaţii care îşi cultivau metodic şi riguros calităţile fizice excepţionale, cu scopul obţinerii întîietăţii la întrecerile de pe stadion.

Nu ni se pare hazardată presupunerea ca aprecierea negativă pe care autorul hipocratic o acordă aici sănătăţii atleţilor să fie un reflex al atitudinii de dispreţ manifestată de cele mai distinse spirite ale vremii faţă de aceia al căror unic ţel era atingerea unui grad cît mai ridicat de forţă corporală. Cam pe atunci începuse să se individualizeze şi tipul ,,spor-

---

[11] Respectivul ,,aforism'' sună astfel într-o tălmăcire anonimă românească de acum un sfert de mileniu, probabil cea dintîi transpunere în limba noastră a unui text hipocratic: ,,Sănătatea cea prea desăvîrşită la străduitorii cei vîrtoşi cu trupul iaste primejduioasă fiindcă nu pot a rămînea şi a fi făr de grijă într-însa. De vreme dar ce nu sînt fără grijă, nici pot ca să sporească ceva spre mai bine, rămîne a povîrni spre rău. Deci pentru acele pricini iaste de folos a dezlega acea prea desăvîrşită sănătate fără zăbavă, ca iarăşi să priimească trupul începerea hranei cea de iznoavă. Şi mijlocul deşertărilor trebuieşte a fi ştiut şi hotărît, căci a să aduce cinevaşi la cea dupre urmă curgere a vaselor iaste lucru primejduios, ci să ştii a deşerta pînă unde va putea suferi firea celuia pre carele cauţi, pentru că deşertările cele ce să aduc pînă în sfîrşit sînt primejduioase. Şi iarăşi hranele de iznoavă de vor fi prea desăvîrşite sînt primejduioase''. Despre această traducere vezi I. Serafincean, *Alegerile lui Ippocrat, manuscris românesc din prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în vol. *Prima sesiune ştiinţifică de bibliologie şi documentare*, Bucureşti, 1957, p. 278–282, şi lucrarea noastră *Hipocratismul de-a lungul secolelor*, Bucureşti, 1968, p. 253–254.

[12] R. Koch, *Auslegung des dritten hippokratischen Aphorismus*, în Sudhoffs Archiv für Geschichte der Medizin, XXVI (1933), nr. 3 din 1 aug., p. 282–283.

tivului profesionist", care nu se preocupa decît de respectarea programului de antrenament și a exigentului regim de viață menit să-i asigure victoria. Învingătorii la jocurile olimpice sau la alte competiții devenite tradiționale aveau să se recruteze tot mai puțin din rîndurile acelor cetățeni care practicau exercițiile atletice ca pe un mijloc de a-și desăvîrși educația fizică și spirituală. De aci înainte, cununa o vor purta aproape numai cei care se vor consacra în întregime acestui scop, sacrificînd orice interese mai înalte, renunțînd la idealul armoniei sufletești și chiar al celei trupești și constrîngîndu-se la un trai de-a dreptul neomenesc.

Mulțimile continuau să-și exprime admirația zgomotoasă față de învingătorii la concursuri, marii eroi ai zilei [13]. Dar în scrierile filozofilor, ale tragicilor și ale medicilor nu lipsesc cuvintele aspre la adresa atleților de meserie. Platon, care recomanda exercițiile fizice mai ales ca pe un mijloc de călire a tinerilor în vederea eforturilor impuse de purtarea războiului (*Protagoras*, 326 *b—c*), constata că atleții, pe lîngă că neglijează cu desăvîrșire cultivarea intelectului, nici măcar nu se arată în stare să facă față ostenelilor campaniilor militare, și aceasta fiindcă regimul nerațional la care se supun de bunăvoie îi predispune la o lesnicioasă compromitere a sănătății (*Republica* III, 404 *a* și 407 *b*). De notat că Platon nu socotește nimerit să rezerve atleților nici un loc, cît de umil, în statul său ideal [14]. La rîndul său, Euripide declară indignat într-un fragment din piesa pierdută *Autolycos* : „Dintre miile de nenorociri abătute asupra Eladei, nici una nu-i atît de rea ca seminția atleților (ἀθλητῶν γένος). Sclavi ai fălcilor și ai pîntecelui, ei nu știu să trăiască cinstit... Cît sînt tineri merg dîndu-și ifose, idoli ai cetății, dar cînd vin zilele amare ale bătrîneții sînt zvîrliți deoparte, ca un veșmînt tocit" (ed. Nauck, fr. 284). Aristotel atrăgea atenția asupra faptului că prea puțini dintre adolescenții învingători în întrecerile atletice se mai disting în vreun fel la vîrsta bărbăției (*Politica* VIII, 1 339 *a*). De altminteri, Stagiritul a remarcat și el diformitățile trupești produse la atleți ca urmare a regimului lor de viață (*Despre generarea animalelor* IV, 768 *b*).

La cîteva secole după Hipocrate, eminentul său adept și emul Galen din Pergam, un partizan convins al educației fizice raționale, s-a străduit să destrame legenda perfecțiunii demne de invidiat a atleților. El cunoștea prea bine această tagmă, întrucît a funcționat și ca medic al gladiatorilor. Mai bine de jumătate din scrierea sa *Îndemn către studiul artelor* este consacrată criticii traiului atleților, prilej de a denunța abrutizarea la care aceștia sînt condamnați. „Nu numai că atleții — arată el — nu sînt avantajați în nici un fel de meseria lor în ce privește cultivarea frumuseții, dar se mai și întîmplă ca mulți dintre ei, cu membrele perfect proporționate, să cadă în mîinile unor maeștri de gimnaziu care-i îngrașă peste măsură, îi încarcă cu cărnuri și sînge și-i pocesc cu desăvîrșire; iar unii, mai

---

[13] Vezi și P. Girard, *L'éducation athénienne au Ve et au IVe siècle av. J.-C.*, Paris, 1891, p. 218, și A. M. Frenkian, *Le réalisme grec*, 1939, p. 7.

[14] E. N. Gardiner, *Athletics of the Ancient World*, Oxford, 1930, p. 102.

cu seamă cei ce practică luptele grele şi pugilatul, au faţa desfigurată şi groaznică la vedere. Cînd, pînă la urmă, ajung cu membrele rupte sau sucite şi cu ochii scoşi, atunci apare limpede ce fel de frumuseţe dobîndeşti dintr-o asemenea profesie" (12; ed. Kühn, vol. I, p. 31—32). În aceeaşi scriere sînt invocate mărturiile lui Hipocrate din Cos în legătură cu consecinţele dezastruoase pentru sănătate ale stilului de viaţă al atleţilor.

Slaba lor rezistenţă la îmbolnăviri a fost remarcată de mulţi autori antici. Constituţia fizică a atleţilor este periculoasă pentru sănătate, notează Platon (*Republica* III, 404*a*). Littré constată că expresia folosită de ilustrul gînditor atenian (σφαλερὰ πρὸς ὑγίειαν) este destul de apropiată de cea întîlnită în aforismul hipocratic în care se vorbeşte despre dăunătorul „exces de vigoare" al atleţilor (αἱ ἐπ' ἄκρον εὐεξίαι σφαλεραὶ)[15]. Lui Aristotel i se atribuie opinia că atleţii se îmbolnăvesc arareori, dar cînd cad bolnavi, viaţa le este serios ameninţată (*Probleme* I, 28). Cît despre Galen, nici în privinţa aceasta el nu-i menajează pe profesioniştii gimnasticii: „Aşa cum zidurile zdruncinate de maşinile de război cad lesne de la primul atac şi nu pot suporta nici un cutremur sau vreo altă zguduitură mai uşoară, tot astfel atleţii, al căror corp este ruinat şi slăbit de loviturile şi rănile pe care le primesc cînd îşi exercită meseria, sînt predispuşi să se îmbolnăvească la cel mai mic prilej ... Apare limpede aşadar că, în ce priveşte sănătatea, nu există situaţie mai nenorocită decît cea a atleţilor" (*Îndemn către studiul artelor*, 11; Kühn I, 30—31)[16].

De fapt, existau două mari categorii de atleţi, cei grei (βαρεῖς ἀθληταί) şi cei uşori (κοῦφοι ἀθληταί), primii ocupîndu-se mai ales cu luptele, iar ceilalţi cu probele care şi astăzi intră în domeniul atleticii, precum alergările şi săriturile. Apartenenţa la una dintre cele două categorii putea fi recunoscută dintr-o aruncătură de ochi, întrucît atleţii grei se străduiau din răsputeri să se îngraşe. Ei erau supuşi unui nemilos regim de îndopare (ἀναγκοφαγία), îndeosebi cu carne. Lucian povesteşte că unui asemenea luptător supraalimentat, pe nume Damasias, Hermes i-a refuzat accesul în barca lui Charon: „Cum poţi să spui că eşti gol-goluţ, scumpule, cînd eşti căptuşit cu atîtea cărnuri? Hai, dă-le încolo, că numai un picior de-ai pune înăuntru şi tot s-ar scufunda luntrea!" (*Dialogurile morţilor*, X, 5 — trad. de R. Hîncu)[17].

Deşi nu este exclus să se fi referit, în general, la cei care practicau regulat exerciţiile gimnastice, ni se pare verosimil ca mai cu seamă pe aceşti atleţi grei să-i fi avut în vedere autorul *Aforismelor* cînd afirmă că γυμναστικοί au sănătatea gingaşă. Că aici este vorba în primul rînd

[15] E. Littré, *Introduction* la *Œuvres complètes d'Hippocrate*, vol. I, Paris, 1839, p. 68.

[16] Diodor din Sicilia relatează că, în Egipt, se interzisese gimnastica în palestre, pe motiv că exerciţiile zilnice slăbesc trupul şi-l expun la îmbolnăviri (I, 81). Ideea aceasta va fi fost totuşi împrumutată de la greci?

[17] Despre atleţi vezi cuprinzătoarele articole din Daremberg-Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, vol. I, pt. I, p. 515—521, şi Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, vol. II, col. 2 049—2 058.

de oamenii de meserie, iar nu de profanii care se ocupau de „cultura fizică” din considerente igienice și estetice, rezultă și din alt tratat hipocratic, cel *Despre aliment*, unde se arată că sănătatea atleților este precară datorită „tipului constituțional” al acestora, dobîndit și întreținut în mod artificial: „Constituția atletică (διάθεσις ἀθλητική) nu este conformă naturii” (34; Littré IX, 110).

Merită să ne oprim și asupra termenului care desemnează în aforismul nostru „buna stare de sănătate” a atleților [18]. De data aceasta, autorul hipocratic nu folosește cuvîntul ὑγίεια, ci recurge la εὐεξία, „buna constituție corporală”. În comentariile sale la tratatele galenice, Charles Daremberg constată că εὐεξία nu înseamnă decît o bună ἕξις, acest ultim termen referindu-se, din punct de vedere medical, la starea componentelor solide ale organismului; astfel, prin εὐεξία înțelegem „buna stare a părților solide, mai ales a părților externe, adică o bună constituție”. Dar Galen, remarcă Daremberg, face o destul de netă deosebire (printre altele, în *Comentariile la Aforismele hipocratice* I, 3; Kühn XVII B, 362) între εὐεξία propriu-zisă, care indică sănătatea perfectă, și εὐεξία atleților, care se exteriorizează cel mai adeseori printr-o considerabilă masă de cărnuri, periculoasă pentru sănătate [19].

Tot Galen semnalează amănuntul istoric că Zenon Stoicul considera εὐεξία drept rezultatul corectei proporționări a celor patru calități elementare (*Despre preceptele lui Hipocrate și Platon* V, 2; Kühn V, 440). Ar fi, poate, de așteptat ca εὐεξία invocată de autorul aforismului în cauză să se încadreze și ea în cercul de noțiuni propriu sistemului de cupluri antagoniste și simetrice promovat îndeobște de hipocratici. Impresia că εὐεξία se integrează aici într-o viziune dinamică umoralistă pare, de altfel, întărită de contextul în care se amintește despre efectele „corectoare” ale evacuării și remontării, practici terapeutice antagoniste.

Dar atunci ce poate însemna o εὐεξία „prea bună” sau o εὐεξία dusă la extrem? Luate literal, aceste expresii se dovedesc la fel de absurde ca „un echilibru prea perfect” sau „un echilibru dus la extrem”. În lumina clasicei concepții medico-biologice bazate pe simetria calităților contrarii bine proporționate, sănătatea nu poate „crește” pînă dincolo de o limită optimă. Expresia „exces de sănătate”, care parcă vine de la sine sub pana unor exegeți ai aforismului în discuție [20], este evident incompatibilă cu fundamentele teoriei hipocratice despre esența sănătății și bolii.

Koch insistă asupra recomandării ca εὐεξία să nu fie identificată cu corpolența dată de grăsime (*Fettleibigkeit*), dar nu socotește incorect echivalentul *strotzende Gesundheit* [21], care, orice s-ar spune, sugerează o sănă-

---

[18] Koch socotește că echivalentele germane ale acestui termen ar putea fi *ein Wohlsein* sau *eine gute Körperbeschaffenheit* (*op. cit.*, p. 283).

[19] *Œuvres anatomiques, physiologiques et médicales de Galien*, traduites... par Ch. Daremberg, vol. I, Paris, 1854, p. 33—34 (vezi și p. 35—36).

[20] Vezi, de exemplu, E. Littré, *op. cit.*, vol. I, p. 68 și 443.

[21] R. Koch, *op. cit.*, p. 283—284.

tate exteriorizată de o importantă masă corporală. Însuşi faptul că opusul lui εὐεξία, termenul καχεξία, a intrat în limbajul medical curent ca desemnînd nu oricare stare rea a sănătăţii, ci compromiterea gravă a echilibrului organic manifestată, îndeosebi, printr-o slăbire extremă, demonstrează prin recul că, practic, εὐεξία era concepută în strînsă legătură cu pepozitarea grăsimii în organism.

S-ar spune că aici se vădeşte străvechea deprindere a punerii semnului egalităţii între omul gras şi omul sănătos, deprindere care, într-un fel, perpetua ,,idealul fizic" al obezităţii cultivat de veşnic înfometatul om primitiv [22], ideal ale cărui întruchipări artistice par să fie şi faimoasele reprezentări sculpturale de ,,venere" steatopigice preistorice.

Observaţia curentă arătase totuşi că oamenii care ,,plesnesc de sănătate" sînt mai expuşi decît cei care aparent nu se bucură de o sănătate atît de înfloritoare la accidente adesea fatale, cum ar fi apoplexia. Teama superstiţioasă pe care o resimţea omul simplu în faţa ,,sănătăţii excesive" a celor prea graşi şi prea viguroşi, cum se înfăţişau de regulă atleţii, se străvede, transfigurată, şi în aforismul nostru.

De altminteri, frica de prea-plinul sănătăţii apare şi în operele beletristice ale epocii [23]. Corul din *Agamemnon* al lui Eschil nu face parcă decît să reia constatarea formulată în textul hipocratic: ,,Dacă e prea înfloritoare, sănătatea devine neliniştitoare, căci boala, vecina ei, este oricînd gata să o doboare (μάλα γάρ τοι τᾶς πολλᾶς ὑγιείας ἀκόρεστον τέρμα· νόσος γὰρ γείτων ὁμότοιχος ἐρείδει)" (1 001—1 003). Ba mai mult, remediul acestei situaţii alarmante propus de scriitorul tragic se dovedeşte a fi destul de asemănător cu cel preconizat de medicul filozof: descărcarea unei părţi din prea bogatul depozit de vigoare acumulat (1 007—1 014).

Anumiţi cercetători se şi întreabă dacă Eschil nu a cunoscut cumva scrierile hipocratice în care sînt dezvoltate concepţii uimitor de înrudite cu cele întîlnite în operele sale. Dumortier este de părere că părintele tragediei era la curent cu ceea ce noi numim ,,mişcarea ştiinţifică a epocii", inclusiv cu tratatele medicale [24]. Analiza sumară a reperelor cronologice exclude însă eventualitatea ca bătrînul Eschil să fi avut în mînă textul *Aforismelor*. Faptul că totuşi ideea primejdiilor legate de ,,sănătatea excesivă" este prezentă în opera marelui tragic demonstrează larga răspîndire pe care ideea aceasta o dobîndise în cercurile medicale şi extramedicale încă înainte de elaborarea tratatelor hipocratice. Dar sănătatea excesivă evo-

---

[22] De unde şi expresia populară ,,gras şi frumos"...

[23] Aceeaşi idee, devenită un bun al ,,înţelepciunii populare", poate fi regăsită şi în producţii literare contemporane cu noi. Bérenger din *Rinocerii* lui Eugen Ionescu îşi întreabă prietenul, care începea să manifeste dereglările caracteristice ,,rinoceritei", dacă nu simte cumva că are ,,un exces de sănătate; prea multă energie. Uneori nici asta nu e bine: dezechilibrează sistemul nervos" (II, 2 — trad. de Florica Şelmaru).

[24] J. Dumortier, *Le vocabulaire médical d'Eschyle et les écrits hippocratiques*, Paris, 1935, p. 84—86.

cată de corul din *Agamemnon* este oare identică cu aceea împotriva căreia avertizează autorul aforismului nostru?

Confruntarea formulărilor din tragedie şi din tratatul medical ni se pare extrem de instructivă. „Sănătatea prea înfloritoare" de care vorbeşte Eschil apare în contextul unor mărturisiri obsesive ale temerii de consecinţele fatale ale invidiei stîrnite printre zei de perfecţia atinsă accidental de către unii oameni: „Gloria prea mare este primejdioasă", iar „fericirea zămisleşte nesăţioase nenorociri" (*Agamemnon*, 468—469 şi 755—756), deoarece zeii nu pot admite ca muritorii să se măsoare, chiar involuntar, cu ei. Referirea marelui scriitor tragic la ameninţările pe care le ascunde „surplusul" de sănătate poartă pecetea arhaismului, fiind un reflux al groazei omului ce se simţea neputincios în faţa mîniei justificate sau nejustificate a zeilor. Dimpotrivă, „sănătatea dusă la extrem", despre care pomeneşte aforismul, se prezintă ca o stare fizio-patologică cu un determinism natural bine precizat, stare ale cărei consecinţe nocive pot fi lesne prevenite prin aplicarea competentă a anumitor mijloace pozitive. Simpla comparare a acestor două texte este deci în măsură să pună în lumină progresul realizat de medicina hipocratică în direcţia eliberării artei vindecării de sub dominaţia iraţionalului.

Din tragedie se desprindea concluzia practică destul de pesimistă că omul trebuie să se ferească de reuşita excesivă şi să adopte o atitudine umilă faţă de forţele divine. Şi autorul hipocratic preconizează evitarea exagerărilor, şi anume a exagerărilor pe linie dietetică şi terapeutică, dar nu fiindcă s-ar teme că ar putea contraria anumite forţe misterioase, ci doar fiindcă „natura" biologică pretinde să se procedeze totdeauna cu moderaţie. Vechea frică superstiţioasă de capriciile zeilor a fost înlocuită de medicii filozofi elini cu încrederea în eficienţa acţiunilor care se conformează legilor obiective.

SUR LA CONCEPTION HIPPOCRATIQUE CONCERNANT LA SANTÉ ET LA MALADIE

RÉSUMÉ

Les anciens médecins grecs ont déplacé le débat des problèmes concernant le substratum de la santé et de la maladie du terrain de la religion sur celui de la philosophie. Alcméon de Crotone considérait que la santé est l'expression de l'équilibre des qualités organiques, cependant que la maladie représenterait la prédominance d'une de ces qualités. Les conceptions médico-biologiques d'Alcméon ont exercé une forte influence sur les doctrines hippocratiques.

Les hippocratistes considéraient la santé comme étant la résultante dynamique du processus d'adaptation des humeurs fondamentales aux sollicitations du milieu environnant, la maladie survenant lorsque cette

adaptation ne peut pas être assurée. L'abîme d'entre l'état de santé et la maladie a été ainsi supprimé, les phénomènes morbides n'étant que des manifestations particulières de la fonctionnalité unitaire de l'organisme. Pour les hippocratistes, le malade cesse d'être un damné ou un impur ; il se présente comme individu à vitalité diminuée à cause de l'intervention de certains facteurs physiques parfaitement cognoscibles.

Le troisième paragraphe du premier livre des *Aphorismes* hippocratiques nous introduit dans une « atmosphère scientifique » en quelque sorte différente à cause de l'étrange notion de « santé excessive » rencontrée ici. Cette notion est mise en rapport avec la constitution et le régime de vie des athlètes, catégorie professionnelle qui ne jouissait pas d'un grand prestige dans les milieux intellectuels de la Grèce classique. L'auteur constate que le bon état corporel (εὐεξία) des athlètes cache de sérieux dangers pour la santé.

Dans la tragédie d'Eschyle, *Agamemnon*, nous apprenons qu'une santé trop prospère est facilement terrassée par sa voisine, la maladie (1001—1003). On rencontre cette idée aussi dans l'aphorisme hippocratique mentionné. Mais, cependant que les appréhensions de l'écrivain tragique découlaient de la supposition que les dieux enviaient le bonheur humain qu'ils s'empressaient de détruire, la dénonciation par le médecin hippocratique de la « santé excessive » acquise par les athlètes n'implique aucun élément religieux, mais elle repose sur l'observation positive que la « nature » biologique demande qu'on procède toujours avec modération. La vieille appréhension superstitieuse à l'égard des caprices des dieux a été remplacée par les anciens médecins philosophes grecs par la confiance dans l'efficience des actions conformes aux lois objectives.